

Händelser vid ett uppländskt tjäderspel

Jörgen Sjöström

Att en tidig vårmorgon, djupt inne i skogen, möta blicken från en spelande tjädertupp är som att flytta sig långt tillbaka i tiden. Några tycker sig då förstå att dinosauriernas närmaste släkting alltjämt lever i fjäderskepnad i våra svenska barrskogar. Den stora tuppen i sin sobert blåsvarta dräkt med vita fläckar och solfjäderformad stjärt utstrålar en enastående livskraft. Den betydligt mindre och tvehågsnare honan har valt en annan strategi – att diskret para sig med topptuppen och sedan vårda avkomman i skymundan. Hon har därför en enkel, jordnära dräkt i brunt och grått men som genom sina utsökta nyanser estetiskt, väl kan mäta sig med hanens prakt.

Den här tjädertuppen var spelplatsens dominant under åtminstone åren 1975 till 1981. Här sitter han på ett stenblock. Foto: Jörgen Sjöström

Jag tror att den som på nära håll upplevt det dramatiska skådespel som tjäderleken onekligen är, inte bara fått ett minne för livet utan även en handfast lektion i det som zoologerna kallar etologi och evolutionsbiologi. Tjäderleken ställer nämligen på sin spets frågor om hur beteenden hos fåglar och allt annat levande, inklusive oss själva, har utvecklats. Har dessa sofistikerade beteenden något annat ändamål än att sprida själviska gener?

Mycket få (även bland passionerade naturskådare) har idag upplevt tjädern och dess spel på nära håll. Det beror på att det kräver

intresse, tålmod och gedigna kunskap om tjäderns vanor samt en hel del strapatser. Dessutom håller vår största skogsfågel på att försvinna från de flesta marker söder om Dalälven (Hjort 1994). Mycket talar för att det är en smygande minskning som pågått ganska länge men inte uppmärksammats utanför forskarnas och de passionerade amatörskådarnas trängre krets. Det rör sig om de små stegens utarmning av det svenska skogslandskapet som drabbar alla arter som kräver gammal skog för att på lång sikt överleva.

Syftet med den här artikeln är att infor-

mera om tjädernas prekära situation genom att ge ett exempel på hur en uppländsk population, som jag följt i över trettio år, förändrats. Jag kommer också att diskutera vad orsaken till tjädernas tillbakagång i Uppland kan bero på. Detta leder osökt till den viktiga frågan: kan naturskyddsorganisationerna göra något för att vända utvecklingen?

Upptäckten av tjäderleken som sjöd av spelglädje

Det har nog aldrig varit lätt att upptäcka tjädernas spelplatser i Uppland. De är nästan alltid belägna i ödsliga skogsområden, långt från bebyggelse och ofta omgivna av våtmarker som på våren verkligen ger skäl för namnet våtmark. Tjäderna spelar bara i gryningen och fram till sex- eller undantagsvis åttatiden. Ljudet hörs heller inte särskilt långt. Arten är också störningskänslig och spelaktiviteten upphör om kvistar bryts eller pratande människor kommer inom hörhåll. Ändå är bästa sättet att upptäcka en spelplats just att vistas ute i skogen i den tidiga gryningen.

Jag minns mycket väl när jag för första gången fick uppleva ett tjäderspel eftersom det var på min egen födelsedag – den presenten är svår att överträffa. Tjäderleken hade sitt centrum på några granbevuxna, storblockiga moränkullar där den dominerande toptuppen huserade medan ungtupporna var utvisade till den omgivande tallmossen. Jag lyckades (tillsammans med två kamrater) smyga bland granarna i arla gryning så att jag på håll kunde se och höra hur de ståtliga drakarna försvarade sina revir. Den gången rörde det sig om minst tio tuppar och ett par, tre hönor. Då jag kom tillbaka nästa år hade jag byggt ett gömsle vilket gjorde att störningen minskade och jag kunde få en bättre inblick i spelets alla olika faser. Jag har utförligt beskrivit detta i min bok *Florarna – Stormyr i Uppländsk bruksbyggd*.

Nu ska den som känner till en spelplats och vill beskåda tjädernas förehavanden på nära håll, vara medveten om att detta inte är lätt. Bara vid de stora spelplatserna vet

man var gömslet ska placeras. Vid mindre spelplatser (som nästan bara återstår numera) kan tupparna spela på olika platser från gång till annan (mer längre fram). Dessutom sker markspel långtifrån varje vårnatt, eller vilket är vanligt: bara under någon timme mellan klockan tre och fyra.

Spelplatsen upptäcktes 1974 och fram till början på åttiotalet var tjäderpopulationen stabil och på somrarna träffade jag ibland på ungpullar. Det tillhörde årets höjdpunkter att övernatta i skogen vid tjäderplatsen. Även om spelglädjen hos tjädertupporna var glansnumret fanns det mycket annat som attraherade. Närheten till Florarnas naturreservat bidrog till att dessa vårnätter var fyllda av fågelljud. Då jag råkade vakna till, hörde jag ibland sjöorrar sträcka förbi på hög höjd. I gamla tider lär deras mystiska läte ha tagits för asaguden Odins hundar, som var ute på jakt. Sparvugglan visslade regelbundet i natten och i den tidiga gryningen var han ”tjäderklockan” som enligt traditionen väckte tjädern. Slaguggla häckade i flera år på en mosse femhundra meter norrut och kunde ibland vara riktigt talträngd. Några gånger hörde jag spelande dvärgbeckasin och faktiskt även gluttsnäppa. Den ovanligaste arten jag stötte på var nog en videsparv. Till de häckade arterna hörde järpe och skogsnäppa. Tranan, som då var mindre vanlig i Uppland hade sedan länge ett säkert tillhåll på Florarna och dess tidiga fanfarer skapade en särskild stämning. Tyvärr har annars det mesta av detta försvunnit eller utarmats.

Beskrivning av spelplatsen

Efter denna inramning ska jag beskriva spelplatsen och sedan lite mer systematiskt redovisa vilka förändringar spelplatsen och tjäderpopulationen genomgått.

Jag följer länsstyrelsens rekommendation att inte ange tjäderspelplatsers läge och säger inte mer än att den är belägen i nordöstra Uppland nära Florarnas naturreservat. Däremot ska jag kort beskriva spelplatsens biotop. Den består av en stor tallmosse och en mosaik av små så kallade fattigkärr, granskogsklädda

Den här tallmossen omger tjädernas spelplats men själva arenan ligger på en granklädd rygg av blockig morän. Foto: Jörgen Sjöström

ryggar och kullar av blockig morän. Gransko- gen är slutet och de äldsta träden är antagligen minst etthundra år gamla men framförallt är skogen olikåldrig och självföryngrad så kallad naturskog. I fältskiktet växer de vanliga markmossorna och bärrisen. Mossen har ganska hög bonitet och flera grova tallar som bildar en gles skog, en så kallad tallmosse. De grova tallarna används av tjädertupporna dels som sovträd och dels som föda (tallbarr), företrädesvis under vintern. I fältskiktet växer mest skvattram, vit- och björnmossor samt hjortron. I fattigkärren, som är ordentligt blöta under våren, växer gran, björk och enstaka klibbalar samt flera arter *Carex* (starr) och gräs men bara några få örter (som sumpviol). Kärren har ett rikt insektsliv under försommaren och utnyttjas då som skafferier av tjäderhönor med ungekullar.

Med undantag för viss gallring har såväl tallmossen som myrmarkerna lämnats intakta under åtminstone de senaste åttio åren. Inte oväntat har flera sällsynta lavar, som indikerar lång kontinuitet, påträffats. Det gäller bl.a.

ringlav, garnlav och kattfotslav.

Enligt Ingemar Hjorts studier av tjädernas spelplatser är detta en relativt vanlig biotop för sådant arenaspel. Vilket inte hindrar att det är en ovanlig biotop i Uppland eftersom det mesta dikats och sedan avverkats.

Den yta som jag påträffat spelande tjädrar i, är ganska stor och har uppskattats till 3–4 ha. Bortanför detta område finns, i alla riktningar, hyggen av olika ålder och storlek men även hel del relativt orörda myrar och skogsområden. Det mesta talar för att detta är en mycket gammal spelplats som antagligen har använts i många hundra år. Det går dock inte att utesluta (utan att känna områdets skogshistoria) att åtminstone den sammanhängande gransko- gen kan ha varit kalavverkad under den mest intensiva kolningen, som inföll på 1700- och 1800-talen.

Svårigheter med att räkna lekande tjädrar

Det är av flera skäl svårt att räkna hur många tuppar och hönor som deltar i spelet:

Det är långt ifrån alla tjädrar som är inom syn- eller hörhåll. Det gäller främst hönorna som bara deltar under ett par veckor kring månadsskiftet april – maj. Tupparna spelar däremot från ungefär 1 april till 15 maj men under morgnar med låg spelaktivitet är det många tuppar som inte gör så stort väsen av sig. Den metod jag har använt mig av är den naturliga, alltså att räkna hur många tjädrar som visar sig eller som kan lokaliseras genom olika slags ljud. Tjäders ljudliga repertoar är följande:

1. Vingljud då tupparna flyger till sina sovträd (vanligen i sena skymningen).
2. Yxhuggsliknande ljud från trädtoppar (nära spelplatsen under tidig gryning).
3. Kraftigt brak då tupparna tar mark i gryningen.
4. Markspel med klunk och sisning (strax före soluppgången och ett par timmar framåt).
5. Rosslade ljud ("skär näbb").
6. Uppflog då spelet är slut eller vid störning.

Till detta kan fogas så kallade luftsprång eller kraftiga ljud då två eller flera tuppar slåss vilket är ganska ovanligt. Hönans enda ljud, enligt min erfarenhet, är ett nasalt kacklande som omedelbart leder till ökad spelaktivitet bland tupparna. Vid parning slår tuppen samman sina stora, tunga vingar då han betäcker hönan och ett klatschande ljud hörs tydligt under några sekunder.

Alla dessa ljud är mycket karaktäristiska och uppfattas tydligt på minst 100 meters håll. Problemet är ifall arenan är otydlig eller då spelet av annan anledning sker långt ifrån där observatören befinner sig vilket inte är ovanligt då få tjädrar deltar i leken. Det kanske enda sättet att hantera denna svårighet är att – då leken nästan är slut – röra sig i en cirkel med en radie på ett par till trehundra meter. Det brukar då alltid visa sig att man missat upp mot en tredjedel av tupparna. Eftersom tupparna är ganska stationära är dubbelräkning ett mindre problem än missade fåglar. Därför

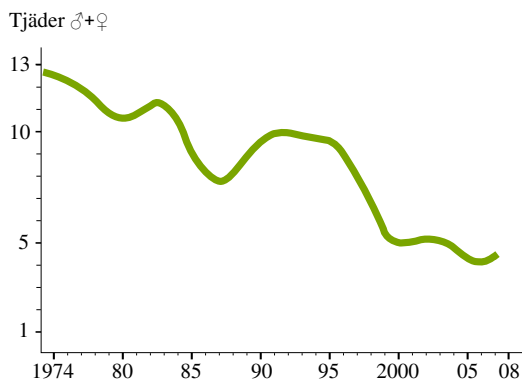
ska de siffror som jag kommit fram till ses som minimiantal. Eftersom samma metod använts är det rimligt att anta att samma systematiska fel gjorts hela tiden varför jämförande värden, alltså förändring, är säkrare än absoluta antal. En betydande osäkerhetsfaktor är givetvis att jag bara besökt spelplatsen i genomsnitt två gånger om året och jag vet av erfarenhet att ingen gång är den andra lik. Trots dessa brister är jag övertygad om att tydliga trender går att utläsa med ganska stor säkerhet.

Tjäderobservationer vid spelplatsen åren 1974–2008

Antalet räknade tjädrar vid spelplatsen presenteras i diagrammet nedan. Av observationerna framgår att cirka 80 procent tuppar och 20 procent hönor registrerats. I genomsnitt har jag gjort två besök årligen (som mest 4 och som minst inget besök vid 2 av åren) och beräknat ett medelvärde som även inkluderar året före och efter. Därefter har en kurva anpassats till medelvärdena.

Som framgår av diagrammet låg antalet tjädrar stabilt mellan 13 och 10 de första åtta åren alltså fram till 1982. Därefter skedde en nedgång till sju, åtta för att mot slutet av 1980-talet öka och stabilisera sig kring 9 till 10. Den stora nedgången skedde i slutet av 1990-talet då antalet minskade med en faktor tre eller i runda tal till mellan 3 och 4.

Innan jag diskuterar förändringarnas orsaker ska jag ta upp några intressanta iakt-

tagelser. Under åren 1974 till 1982 hade spelplatsen ett tydligt centrum. Det var traktens högsta moränkulle, där tupparna samlades för markspelet. Det fanns då en tydlig rangordning med en så kallad topptupp i centrum som ofta parade sig med hönorna. 1982 hade antagligen denna topptupp gått ur tiden och någon given efterträdare fanns inte, vilket fick till följd att leken kom att sprida ut sig i sydlig riktning men utan något klart centrum. Det blev än tydligare de närmast följande åren – då upphörde nästan allt spel på det gamla centrumet. Istället etablerades spel på ett par andra mindre moränkullar några hundra meter mot sydost. Möjligen fanns det (åtminstone vissa år) en dominerande tupp under åren 1988 till fram mot 1996 men därefter upplöstes strukturen i den kvarvarande tjäderleken. Eller i klartext tjädertupparna kunde spela på olika platser från gång till annan. Detta berodde antagligen på att tupparna var så få och en bättre fortplantningstaktik var kanske att spela där en höna råkade befinna sig eller hållit till dagen innan?

Varför minskar tjädern i Sverige?

I Ingemar Hjorts mycket läsvärda bok om tjädern påpekar han att det finns ett stort antal undersökningar som visar att tjädern generellt minskade kraftigt mot slutet av 1900-talet. Det gäller inte bara i Sverige utan även i våra grannländer Norge och Finland. Allra värst är åderlåtningen i det kontinentala Europa där arten på senare tid helt försvunnit från skogar som tidigare hyste livskraftiga tjäderstammar. Minskningen är i Skandinavien påtagligast i sydligaste delen medan tjädern som regel klarat sig bättre längre norrut. Hjort uppskattade att tjäderpopulationen i Sverige på 1990-talet bara var en tredjedel av den som fanns på 1930- och 40-talet.

Var beror minskningen på? Det är välkänt att tjäder- liksom orrpopulationen varierar cykliskt, men det gäller främst norra Sverige och är kopplat till gnagarförekomsten. Har predatorerna god tillgång av lättfångade gnagare minskar rimligen risken för en tjäder att

Hönan placerar ofta boet förvånansvärt öppet och litar på sin kamouflagesfärg och lyfter först när man ska sätta foten på henne. Foto: Jörgen Sjöström

falla offer för rovdjur. Men dessa naturliga fluktuationer kan inte vara förklaringen till att tjädern har minskat eftersom den långsiktiga trenden är avtagande. Dessutom fluktuerar gnagartillgången i det uppländska skogslandskapet betydligt mindre än i norra Sverige varför tjäderstammarna tidigare varit relativt konstanta även om lokala, tillfälliga variationer förekommer.

Det som främst bestämmer en fågelpopulations storlek är hur många individer som uppnår fortplantningsmogen ålder. Allt fler tjädrar, hönor som tuppar, dör alltså innan de hinner fortplanta sig eller mer precist är deras bidrag till den unga generationens tillväxt för litet för att stammen inte ska minska. Den relevanta frågan är alltså: varför har dödligheten ökat hos tjädern? Enligt finska och norska undersökningar som Hjort refererar till är det dödligheten under det första levnadsåret som främst har ökat. Om vi betraktar 100 fertila tjäderägg blir, enligt en finsk undersökning av Linden 1981, i genomsnitt 32 ägg rovdjursmat. Av resterande kläckta kycklingar kommer bara 7 att uppnå sitt andra levnadsår. Orsaken till den höga dödligheten är inte bara predation utan också, för kycklingarna, näringsbrist.

Kycklingarna behöver mycket insekter för att inte svälta och mängden lämpliga insekter är kopplad till vädret under våren och försommaren samt en mängd komplexa ekologiska orsaker som styr antalet insekter. En rimlig förklaring till den ökade dödligheten är därför dagens storskaliga skogsbruk. Det påverkar nämligen födotillgången för kycklingarna eftersom arealen äldre sumpskog har minskat.

Likaså har också mängden predatorer på tjäderkycklingar ökat. I tjäderns naturliga miljö – en naturskog där bara blädning (endast enstaka träd tas bort) förekommer – har tjäder betydligt färre fiender än i dagens hårt avverkade skogar. Viltforskarna talar om specialist- och generalistpredatorer. Till de förra hör duvhök, kungsörn, mård medan de senare främst består av räv, grävling, vildsvin och kråkfåglar. Det är inte svårt att inse att ägg och ungar klarar sig mycket bättre då de slipper tampas med horder av äggplundrare som korp och nötskrika eller småviltpredatorer som grävling och räv. Det är just dessa så kallade generalister som har ökat lavinartat i dagens skogar eftersom hela ekosystemet har ändrats till förmån för rovdjur som tidigare mest höll till i gränsen mellan skog och jordbruksbygd. Tidigare var de alltså ovanliga i större skogsområden. Även om det inte vimlar av räv, grävling och korpar på den spelplats jag följt visar ökningen av spår att det är uppenbart att de har ökat vilket även beror på att rävs-kabbsepidemin tog slut under 1990-talet. Dessutom har vildsvin tillkommit och de åter tjäderkycklingar då tillfälle ges.

I den gamla skogen hade de vuxna tjädrarna, genom sin storlek, få fiender överhuvudtaget. Duvhök, mård och kungsörn tog sin tribut men så har det skett under århundraden. Att kungsörn etablerat sig i området hälsar nog alla fågelintresserade med glädje men givetvis går det inte att bortse från att detta kan ha påverkat tjäderstammen negativt. Att räv och grävling tillkommit har för tupparna ringa betydelse. Deras ärkefiende har alltid varit den mänskliga jägaren. Långt tillbaka var jakt även på spelplatserna tillåten och ledde då lokalt

till en stor åderlåtning. Ändå hade, som Hjort visar, jakten nästan ingen betydelse i historisk tid eftersom det var allt för besvärligt att ta sig fram i dåtidens stig- och väglösa skogar. I dag är situationen en helt annan. Ett omfattande nät av skogsbilvägar gör att jägarna snabbt kan ta sig fram vart de vill och en speciallist med hund kan ställa till enorm skada. Ett totalt förbud av all slags tjäderjakt, åtminstone söder om Dalälven, borde därför införas. Slutligen ska jag nämna att den globala uppvärmningen antagligen kommer att missgynna tjädern i framtidens Uppland eftersom tjädern klarar sig bäst där kontinentalt klimat råder.

Ändå är huvudproblemet inte jakten eller att kungsörnen ökat utan för att sammanfatta: att för få tjädrar uppnår vuxen ålder genom predation och svält.

Varför minskar tjädern i Uppland?

Är dessa generella orsaker till att tjädern minskar även tillämpbara på den tjäderspelplats jag studerat och i Uppland i allmänhet? Det som skulle kunna tala emot skogsbrukets inverkan är att själva lekplatsen inte kalavverkats och att skogsbruk varit förbjudet sedan 1976 i det intilliggande naturreservatet. Störningarna i form av skogsbruk är ändå betydande. Första större ingreppet skedde 1979 – då drogs en skogsbilväg alldeles norr om spelplatsen och omfattande hyggen togs upp väster om spelplatsen. Nästa ingrepp skedde 1995 då Stiftet gjorde en avverkning söder om spelplatsen. Avverkningen skulle antagligen ha kunnat stoppas om Länsstyrelsen i Uppsala län hade agerat då avverkningsanmälan kom till deras kännedom men handläggaren var barnledig och ersättare saknades! Om planerna med att utöka Florarnas naturreservat går i lås kommer skogen och våtmarkerna omkring spelplatsen att i fortsättningen få ett strikt skydd. Men räcker det? Om vi räknar på en radie av 10 km från spelplatsen har andelen gammal skog minskat med, som en grov uppskattning, en tredjedel och naturreservatet kan inte hysa hur tät population som helst. Aktiva fältbiologer i trakten säger, liksom jag, att tjädern är helt

borta från den oskyddade skogen i omgivningen. Det innebär att inflödet av nytt ”blod” – läs gener – är i det närmaste obefintligt vilket skulle kunna leda till inavel. I så fall skulle inte ens Upplands största skogsreservat räcka till för att långsiktigt rädda en livskraftig stam av tjäder. På Uppsala universitet (evolutionsbiologi) bedrivs forskning om tjädern och kanske kan den leda till att orsaken till nedgången blir mer i detalj klarlagd.

Tjäderns framtid – vad kan naturskyddsorganisationerna göra?

Tjädern kommer troligen att leva kvar i Uppland, fast i minskad population. De stora spelplatserna kommer antagligen bara att finnas kvar i böckernas värld. Det som förr var en eldig kamp för att föra släktet vidare kommer att bli ett mer stillsamt parningsspel där problemet för honan är att hon inte, som förr, kan välja ut och para sig med en tupp som genom skicklighet och goda gener blivit lekens toppupp. Åter har alltså naturen utarmats och naturens livskvalitet försämrats. Det är därför en av den ideella naturvårdens viktigaste uppgifter att informera om hur illa det står till bland många av skogens fåglar.

Enligt Artdatabanken beror den generella minskningen som många arter nu genomgår på att de agrara näringarna missgynnar den biologiska mångfalden. Det pratas många vackra ord bland politiker om att just rädda den ”biologiska mångfalden” och tjädern kommer att bli ett test på om tillräckliga åtgärder (som fler reservat, ett skonsammare skogsbruk, avverkningsförbud på spelplatser) kommer att sättas in för att bevara skogslandskapets fauna och flora eller om vi i framtidens Uppland får nöja oss med att se tjädern och andra hotade arter på TV.

Referenser

- Blank, Henrick. Tjäder i Jönköpings län, meddelande nr 2005:11, Länsstyrelsen i Jönköpings län.
- Hjort, Ingemar. 1994. Tjädern en skogsfågel. Skogsstyrelsens förlag.
- Linden, H. 1981. Game Res. 39: 3-11.
- Sjöström, Jörgen. 1994. Florarna – Stormyr i Uppländsk bruksbygd, eget förlag.

Jörgen Sjöström
Geijersg. 11A
752 26 Uppsala

Sparvuggleholkar i Östervåla 2007

Hamstring

I endast sex holkar av de numera 58 fanns hamstrade byten. Endast i en holk fanns ett större antal sorkar, övriga byten var näbbmöss och fåglar. Av fåglar fanns talgoxe, blåmes och talltita.

Häckning

Sommaren 2007 var det elva år sedan de första sparvuggleholkarna sattes upp. Det blev även i år en häckning av sparvuggla, den åttonde hittills. När de sju ungarna ringmärktes den 3/6 fanns det gott om byten i holken, samtliga byten var nyflygga talg-

oxeungar. Andra häckfåglar var ett par göktytor, ett par starar, ett par svartvita flugsnappare och två par nötväcka. Även i år häckade ett par svartmesar som fick nio ungar i första kullen och sju i den andra i samma holk. Talgoxen är den vanligaste häckfågeln i holkarna. Fyrtiotre häckningar i första kullen. Tyvärr räckte tiden ej till att kontrollera eventuella andrakullar men som vanligt förekom en del sådana.

Lars Gustavsson
Stomg. 6
740 46 Östervåla